

bitig Edebiyat Fakültesi Dergisi

bitig Journal of Faculty of Letters

(Cilt/Volume: 5, Sayı/Issue: 10, Aralık/December 2025)

İngiliz Misyoner Henry Lansdell'in Notlarında XIX. Yüzyılda Yedisu Kırgızları*

Şeyda Nur BARTIK

Doktora Öğrencisi, Kırgızistan-
Türkiye Manas Üniversitesi

2452D0301001@manas.edu.kg

 0000-0002-6785-5340

Oktay KARATAŞ

Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırgızistan-
Türkiye Manas Üniversitesi

oktaykaratas1071@gmail.com

 0000-0002-8583-6354

Araştırma makalesi/Research article

Geliş Tarihi/Received: 11.08.2025

Kabul Tarihi/Accepted: 27.10.2025

Atıf/Citation

Bartık, Şeyda Nur ve Karataş, Oktay (2025). İngiliz Misyoner Henry Lansdell'in Notlarında XIX. Yüzyılda Yedisu Kırgızları. *bitig Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5(10), 288-313.

Bu makale iThenticate, turnitin, intihal.net programlarından biriyle taranmıştır.

This article was checked by iThenticate, turnitin or intihal.net.

* Bu çalışma 2024 yılında hazırlanan *XIX. Yüzyıl Batı ve Rus Seyyahlarının Eserlerinde Kırgızistan* başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

Öz XIX. yüzyılda Türkistan gerek bilimsel gerekse siyasi sebeplerle seyyahların ilgisini çeken bir bölge hâline gelmiştir. Bu dönemde farklı meslek gruplarından alanında uzman kişiler çeşitli amaçlar doğrultusunda bölgeye seyahat etmişlerdir. Bu yüzyıl süresince belgeye en çok seyahat gerçekleştirenler I. Petro (1672-1725) döneminden itibaren bölge üzerinde yayılmacı faaliyetler güden Ruslar olmuştur. Öte yandan bu dönemde bölgede yaşanan siyasi gelişmelerle ilişkili olarak İngiltere'nin de bölgeye olan ilgisinin arttığı bir dönem olmuş; Türkistan coğrafyası, İngiltere başta olmak üzere birçok devlet için bu coğrafyanın keşfedilmesi ve tanınması arzusunu ortaya çıkartmıştır. Bu bakımdan farklı meslek gruplarından birçok kişi araştırma alanı ve ilgisi doğrultusunda Türkistan'a seyahatler düzenlemiştir. XIX. yüzyıl seyyahları da yalnızca gözlem yapmakla kalmayıp, topladıkları verileri dönemin akademik, diplomatik ya da idari mekanizmalarına sunmak gibi maksatlarla kaleme almışlar; aynı zamanda bölgeye ve bölgeye halklarına dair ilk sistematik bilgilerin ortaya koyulmasına önemli katkılar sağlamışlardır. Bu bağlamda XIX. yüzyılda kaleme alınan seyahatnameler, dönemin hızla değişen siyasi dengeleri, artan bilimsel merak ve genişleyen iletişim ağları sayesinde daha sistemli, detaylı ve karşılaştırmalı gözlemler içermektedir. Bu minvalde pek çok Avrupalı seyyah da Yedisu bölgesinde yaşayan Kırgızlarla temas etme imkânı bulmuştur. Bu dönemde bölgeyi ziyaret eden seyyahlardan biri de İngiliz misyoneri Henry Lansdell olmuştur. Lansdell'in seyahati boyunca Kırgızlarla doğrudan temas halinde bulunması, yerel rehberler eşliğinde seyahat etmesi; gözlemlerinin yanı sıra verdiği bilgilerde döneminin önde gelen araştırmacılarının çalışmalarına atıfta bulunması, yerel Rus yönetiminin raporlarından faydalanması seyahatnamelerini daha da değerli kılmaktadır. Bu çalışmanın amacı, Lansdell'in *Russian Central Asia* ve *Chinese Central Asia* adlı seyahatnamelerinden hareketle, XIX. yüzyılda Yedisu Kırgızlarının sosyo-kültürel durumunu dönemin Batılı bakış açısıyla yansıtan bir değerlendirme sunmaktır.

Anahtar sözcükler: seyyah, Yedisu, misyoner, Kırgızlar, XIX. yüzyıl, İngiltere

Notes By English Missionary Henry Lansdell on the Zhetysu Kyrgyz in the 19th Century

Abstract In the 19th century, Turkestan became a region that attracted the attention of travellers for both scientific and political reasons. During this period, experts from various professional groups travelled to the region for various purposes. Throughout this century, the Russians, who pursued policies of occupation and administration of the region from the reign of Peter I (1672-1725) onwards, were the ones who travelled to the region the most. On the other hand, this period saw an increase in Britain's interest in the region due to the political developments taking place there. The geography of Turkestan sparked a desire among many states, particularly Britain, to

explore and understand this region. Consequently, numerous individuals from various professional backgrounds organised trips to Turkestan in line with their areas of research and interest. Nineteenth-century travellers did not merely observe; they also wrote down the data they collected with the aim of presenting it to the academic, diplomatic or administrative mechanisms of the time. At the same time, they made significant contributions to the emergence of the first systematic information about the region and its peoples. In this context, travelogues written in the 19th century contain more systematic, detailed, and comparative observations thanks to the rapidly changing political balances of the period, increasing scientific curiosity, and expanding communication networks. In this vein, many European travelers also had the opportunity to come into contact with the Kyrgyz people living in the Zhetysu region. One of the travelers who visited the region during this period was the English missionary Henry Lansdell. Lansdell's direct contact with the Kyrgyz during his travels, his travels accompanied by local guides, his references to the works of leading researchers of his time in addition to his observations, and his use of reports from the local Russian administration make his travelogues even more valuable. The aim of this study is to examine Lansdell's travelogues, *"Russian Central Asia"* and *"Chinese Central Asia"* to present an assessment of the socio-cultural situation of the Zhetysu Kyrgyz in the 19th century from the perspective of the West at that time.

Keywords: traveler, Zhetysu, mission, Kyrgyz, 19th century, England

Giriş

İnsanlar tarih boyunca bazen merak ve keşfetme arzuları üzerine bazen de bilimsel, ticari, dinî vb. birbirinden farklı amaçlar için bambaşka coğrafyalara seyahatler düzenlemişler ve seyahatlerine ilişkin raporlar, seyahat notları, günlükler gibi birçok belgeyle de tarihe iz düşmüşlerdir. Seyahat intibaları diyebileceğimiz bu eserler, genellikle yabancı bir coğrafyanın sosyal, kültürel ve fizikî özelliklerini tasvir etmektedir. Seyyahlar, ziyaret ettikleri bölgelerde kendi bakış açılarına göre ilginç buldukları unsurları kayıt altına almışlardır. Bu bağlamda, kimi zaman o toplumun bir mensubunun fark edemeyeceği veya gündelik yaşamın doğal bir parçası olarak değerlendirdiği bazı detayların ortaya konmasına imkân tanımışlardır. Bu nedenle seyahatnameler, bireysel deneyimlerin ötesine geçerek ayrıntılı olarak verdikleri bilgilerle de o dönemdeki yaşantıyı gözler önüne sermekte; tarihsel ve kültürel birer belge niteliği kazanmaktadır (Löschburg, 1997, s. 8; Kütükoğlu, 1998, s. 24-25). Ayrıca bu eserler yalnızca kültür ve sosyal tarih için değil, aynı zamanda tarihi coğrafya konusunda da çok değerli kaynaklardır (Budak, 2021, s. 260). Bununla birlikte seyahatnameler gerek öznel

gerekse nesnel kaynaklardan yararlanılan bir çalışmayı, resmî otorite tarafından çizilen sınırlardan biraz olsun uzaklaştırarak daha renkli veya objektif bir hale büründürebilir. Yine bu metinlerde resmî evraklarda yer verilmeyen yahut yer verilmeye lüzum görülmeyen olayların farklı yorumlarıyla da karşılaşılabilir (Nalçacı, 2010, s. 525-526). Ayrıca seyahatnameler, Türk tarihi açısından ele alınan dönem ve topluluğun siyasi, toplumsal ve kültürel gibi birçok yönden zaman içinde geçirdiği değişimin de ortaya konulmasını sağlamaktadır. Bu açıdan örneğin, Türkistan bölgesine daha önceden gelen bir seyyahın anlatıları ile yüzyıl sonra gelen bir seyyahın ifade ettiği tespitleri inceleyen bir tarih araştırmacısı bölgenin zaman içerisinde geçirdiği değişim ve dönüşümü ortaya koyabilir. Bunun yanı sıra seyahatnameler yalnızca seyyahın gezdiği Türk toplumları için değil ayrıca seyahatname yazarının mensubu olduğu toplumun bakış açısını, düşünce yapısını da ortaya koyan kaynaklardır. Örneğin 15-16. yüzyıl Alman seyahatnameleri (Schiltberger, Dernschwam, Clavijo gibi) yeni zaman Alman ve Avrupasının dünya görüşünü anlamamıza yardımcı olacaktır (Işık, 2019, s. 5). XIX. yüzyılda kaleme alınan seyahatnameler ise, dönemin hızla değişen siyasi dengeleri, artan bilimsel merak ve genişleyen iletişim ağları sayesinde daha sistemli, detaylı ve karşılaştırmalı gözlemler içermektedir. Zira yüzyıl, hem Avrupa'nın farklı bölgelerinde bilgi üretiminin kurumsallaştığı hem de Batı devletlerinin Türkistan coğrafyasına ilgisinin arttığı bir dönemdir. Bu bağlamda XIX. yüzyıl seyyahları, yalnızca gözlem yapmakla kalmayıp aynı zamanda topladıkları verileri dönemin akademik, diplomatik ya da idari mekanizmalarına sunmak gibi nedenlerle kaleme almışlardır. Bu esasta seyahatnameler, farklı dönemlere ait olmaları, sosyal, kültürel, filolojik, coğrafi, iktisadi, arkeolojik, siyasi, tarihi bilgiler içermeleri nedeniyle birçok disiplinin kendi uğraş alanına ilişkin bilgilere rastlayabileceği disiplinler arası kaynaklardır. Tarih bilimi açısından ise ana kaynak olmaları ve barındırdıkları zengin içerik onları oldukça değerli kılmaktadır. Bu bakımdan XIX. yüzyıl seyahatnameleri hem tarih yazımı hem de sosyal bilimler açısından karşılaştırmalı analizler yapmaya olanak sağlayan, modern anlamda gözleme ve belgeye dayalı anlatılar olarak özel bir öneme sahiptir. Bununla birlikte seyahatnamelerin kaleme alınmasının ana nedeni olan seyyahlar, yolcular, esirler, elçiler yani bu eserlerin yazarları da onlara dair yeni bir araştırma sahası açılacak kadar önemlidir (Budak, 2021, s. 260). Zira, her seyyahın amacı ve iç dünyası seyahat notlarına doğrudan yahut dolaylı olarak tesir etmiştir. Bununla birlikte seyyahların notları içerisinde bilimsel nitelikteki bilgiler yanı sıra abartılı ve sübjektif anlatımlar da yer almaktadır (Kütükoğlu, 1998, s. 25). Bu durum seyahatnamelerin tarih araştırmalarında kullanılabilmesi için, çoğu zaman, teyit edilmeye muhtaç bilgiler sundukları gibi bir sonuç doğursa da seyyahların aktardıkları bilgilerin birçoğuna doğrudan tanık oldukları gerçeği göz önünde bulundurulduğunda onların aktardığı bilgileri tamamen yok veya yanlış bir anlayış da hatalı olacaktır. Bu bağlamda doğru ve çeşitli

araştırma yöntemleri kullanılarak ele alınmaları durumunda seyahatnameler tarih araştırmalarına önemli katkılar sunabilecek bir potansiyele sahiptir.

XIX. yüzyılda 'Türkistan'a farklı coğrafyalardan çok sayıda seyyah gelmiştir. Bu süreçte bölgeye en çok seyahat edenler arasında, I. Petro (1682-1725) döneminden itibaren bölgeyi işgal etme ve yönetme politikası güden Ruslar gelmektedir. Rus idaresinin, güvenlik maksatlı birçok stratejik bölgede kale ve demiryolu inşa etmesi, Rus Coğrafya Kurumu ve Rus Bilimler Akademisi vasıtasıyla birçok bilim insanını çeşitli bölgelere araştırmalar yapmak üzere görevlendirilmesi gibi nedenlerle bölgeye seyahat edenlerin sayısını artırmıştır. Öte yandan bu yüzyıl, İngiltere'nin de bölgeye ilgisinin arttığı bir dönemdir. Bunun ana nedeni ise Rusya'ya karşı Hindistan sömürgesini güvence altında tutma isteğidir. Bu nedenle bölge, İngiltere başta olmak üzere birçok devlet için potansiyel sömürge alanı olmuş; bu durum coğrafyanın bilinmesi arzusunu da doğurmuştur. Bu nedenle Batı topraklarından bölgeye seyahatler düzenlemiştir. Bu seyyahların birçoğu Türkistan coğrafyası, sosyo-politik, demografik, sosyal ve iktisadi durumu hakkında ayrıntılı ve doğrulanabilir bilgiler derlemeye çalışmışlardır. XIX. yüzyılın başlarından itibaren Rus İmparatorluğu'nun 'Türkistan'ı işgal politikası ile ilgili olarak Kırgız araştırmaları başlanmış; Kırgızların menşei, sosyo-politik yapıları, coğrafi dağılımları, ekonomileri, maddi ve manevi kültür unsurları üzerine ilk sistematik bilgiler ortaya koyulmaya başlanmıştır. Bu minvalde pek çok Batılı seyyah da Yedisu bölgesinde yaşayan Kırgızlarla temas etme imkânı bulmuştur. Bu dönemde bölgeyi ziyaret eden seyyahlardan biri de İngiliz misyoneri Henry Lansdell olmuştur. Lansdell'in seyahati boyunca Kırgızlarla doğrudan temas halinde bulunması, yerel rehberler eşliğinde seyahat etmesi; gözlemlerinin yanı sıra verdiği bilgilerde döneminin önde gelen araştırmacılarının çalışmalarına atıfta bulunması, yerel Rus yönetiminin raporlarından faydalanması seyahatnamelerini daha da değerli kılmaktadır.

Araştırma nitel araştırma yöntemlerine dayanmaktadır ve birincil kaynak olarak Henry Lansdell'in seyahatnamelerinde yararlanılmıştır. Seyyahın çalışmaları, döneminin tarihsel ve sosyo-politik bağlamı içinde değerlendirilmiştir. Seyyahın mesleğinin, seyahat amacının ve iç dünyasının seyahat notları üzerindeki doğrudan veya dolaylı etkisi dikkate alınarak kaynak eleştirisi yapılmış ve çalışma, aynı dönemde bölgeye seyahat etmiş diğer Avrupalı ve Rus araştırmacıların çalışmalarıyla karşılaştırılarak değerlendirilmiştir. Ayrıca, Henry Lansdell'in sunduğu bilgilerin güvenilirliğini ve tarihsel bağlam içindeki açıklayıcı gücünü belirlemek amacıyla güncel çalışmalarla karşılaştırmalı bir analiz yapılmıştır.

Henry Lansdell'in Yaşamı

İngiliz misyoner ve seyyah Henry Lansdell, 10 Ocak 1841 yılında İngiltere'nin Tenterden kendinde dünyaya gelmiştir. 1865 yılında London College of Divinity'de din eğitimini tamamlamış, 1867 yılında diyakoz olarak göreve başlamış, 1868'de ise Thames ve Greenwich'te küratör olarak çalışmıştır. 1869 yılında "Irish Church Missions" adlı dernekte görev alan Lansdell, 1875 yılında "Clergyman's Magazine" adlı derginin de kuruculuğunu üstlenmiş ve 1883 yılına kadar bu dergide editör olarak çalışmalarını sürdürmüştür. "Royal Asiatic Society" ve "Royal Geographical Society'nin" de üyesi olan Lansdell, ilmi çevrelerde de saygın bir yere sahip olmuştur (Bill, 2011, s. 26-43).

1870-1872 yılları arasında Belçika, İsviçre, Hollanda, Saksonya, Prusya, Bohemya başta olmak üzere Avrupa'nın farklı yerlerine misyonerlik amaçlı pek çok seyahat düzenlemiştir (Lansdell, 2017, s. 1). Avrupa seyahatleri sonrasında Sibirya ve Türkistan'daki hapisane ve hastanelere çeşitli dinî yayınlar dağıtma maksadıyla uzun ve kapsamlı bir yolculuk planlamıştır. 30 Nisan 1879 tarihinde Londra'dan hareket eden seyyah, Ural Dağları'nı aşarak Sibirya bölgesine ulaşmış; burada yer alan çok sayıda hapisaneyi ziyaret etmiş ve misyonerlik faaliyetleri kapsamında mahkumlar için dini içerikli yayınlar sağlamanın yanı sıra kütüphaneler kurulmasına da öncülük etmiştir (Bill, 2011, s. 27). Seyyah, 25 Kasım 1879 tarihinde Liverpool'a dönerek yolculuğunu tamamlamıştır. Lansdell'in bu seyahati, yalnızca dinsel propaganda amacıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda bölgenin sosyo-kültürel ve kurumsal yapısına dair gözlemlerini de içermiştir. Seyahati boyunca tuttuğu notlar, *Through Siberia*¹ başlığıyla 1882 yılında yayımlanmıştır.

Sibirya seyahati sonrasında ikinci bir yolculuk hazırlıklarına başlayan Henry Lansdell, aynı yıl içerisinde Rus İmparatorluğu'nun Türkistan'da hâkimiyet kurduğu bölgelere doğru yeni bir seyahate çıkmıştır. Seyahati süresince, İncil nüshaları ve çeşitli dinî yayınların dağıtımını sürdürmüştür. Ancak bu faaliyetler, dönemin siyasi koşulları göz önünde bulundurulduğunda Rus yetkililerin dikkatini çekmiş; öyle ki, devrim içerikli broşürler dağıttığı şüphesiyle Ural-Perm Demiryolu üzerinde seyahat ederken geçici olarak tutuklanmıştır. Yolculuğu boyunca, Buhara, Merv ve Semerkant başta olmak üzere birçok şehri ziyaret etmiştir. Aralık 1883'de Londra'ya ulaşan Lansdell, seyahati boyunca yaptığı gözlemler ve topladığı verileri *Russian Central Asia: Including Kuldja, Bokhara, Khiva, and Merv: With Appendices on the Fauna, Flora, and Bibliography of Russian Turkistan* adıyla 1885 yılında yayımlamıştır.

¹ Henry, L. (1882). *Through Siberia*, S. Low, Marston, Searle and Rivington.

Lansdell'in üçüncü yolculuğu Doğu Türkistan'a olmuştur. 1888 Şubat'ında Londra'dan yolculuğunu başlatan seyyah, Kulca, Kaşgar ve Yarkent üzerinden seyahat ederek Karakurum Dağları'nı aşmış, Ladakh (Küçük Tibet) bölgesine ulaşmış, oradan da Kuzey Hindistan'a geçerek ülkesine dönmüştür. Bu uzun yolculuğu sırasında tuttuğu notlar, 1893 yılında *Chinese Central Asia: A Ride to Little Tibet* adıyla yayımlanmıştır. 1892'den 1912 yılına kadar papazlık görevini sürdüren Lansdell, 1919 yılında hayatını kaybetmiştir (Bill, 2011, s. 39-41).

Henry Lansdell'in Seyahatnameleri

Henry Lansdell'in Kırgızlara ilişkin bilgi veren ve bizim çalışmamıza konu olan ilk seyahatnamesi *Russian Central Asia, Including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv* adıyla 1885 yılında Londra'da yayınlanmıştır. Lansdell bu çalışmayı, Çar II. Aleksandr'a (1818-1881) ithaf etmiş; Türkistan'a yaptığı seyahatini biraz rahatlatmak ve eğlenmek amacıyla yaptığını bununla birlikte fakir ve talihsizlere dini fayda sağlamak istediğini dile getirmiştir (Lansdell, 1885, s. V).

İki ciltten oluşan seyahatnamenin giriş bölümünde Lansdell, metin boyunca sunduğu çeşitli istatistiksel veriler, antropolojik ve coğrafi bilgileri büyük ölçüde Rus araştırmacıların kaynaklarından derlemiştir. Söz konusu bilgiler seyyah tarafından farklı okuyucu gruplarının gereksinimlerine göre düzenlenmiştir. Buna göre Lansdell, okuyucu grubunu üç kategoriye ayırmaktadır: İlk gruba, genel okuyucular oluşturmakta olup bu grup için seyahatin anlatı bölümleri ve seyahat programı tablosunun rehber olacağı izah edilmektedir. İkinci grup, coğrafya, jeoloji, fauna, flora ile bölge halkları hakkında bilgi edinmek isteyen öğrencilerden oluşmaktadır. Üçüncü ve son okuyucu grubu ise bilim insanlarıdır. Lansdell, özellikle o dönem Türkistan'ın doğa bilimlerine ilişkin literatürünün büyük ölçüde Rusça olması nedeniyle, bu bilgilerin Batı bilim dünyasına sınırlı ulaştığını ifade ederek, edindiği veriler ve topladığı koleksiyonlarla ilmi çevrelere katkı sunmayı amaçladığını belirtmiştir (Lansdell, 1885, s. 5, 6).

26 Haziran 1882'de Türkistan yolculuğunu başlatan Henry Lansdell, 29 Haziran'da St. Petersburg'a ulaşmıştır. Burada kısa süreli konaklayarak yolculuğu için gerekli hazırlıkları tamamlamış, dönemin önde gelen araştırmacıları ile istişare imkânı bulmuştur. *Petersburg-Moskova-Ekaterinburg* güzergâhında yolculuğunu sürdüren Lansdell, Ekaterinburg'da kaldığı sürede Türkistan'da gerçekleştireceği misyonerlik faaliyetleri için çeşitli dini yayınların dağıtımını için dönemin Rus gerekli izinlerini temin etmiştir. İrtiş Nehri üzerinden Omsk'a ulaşan seyyah, burada şehir nüfusu ve yapısı hakkında bilgi edinmiş; sivil ve askerî hapishaneler, sanayi merkezleri ve eğitim kurumlarında

incelemelerde bulunmuştur. Omsk'un ardından Semipalatinsk² eyaletinin merkezine ulaşan seyyah, bölgenin tarihi coğrafyasına dair araştırmalar gerçekleştirmiş, konargöçer ve yerleşik halkların nüfusunu, yerleşim alanlarını, inançlarını ve ekonomik faaliyetleri üzerine çalışmalar gerçekleştirmiştir.

Semipalatinsk'ten ayrılan Lansdell'in bir sonraki durağı Vierny (Kazakistan- Almatı) olmuştur. Seyyah burada uzun süre konaklamış; Evliya Ata, Pişpek (Bişkek) ve Tokmok'a seyahatler düzenlemiştir. Seyahatleri sırasında bölgedeki yerleşik ve konargöçer halkların sosyal ve kültürel yaşamlarını gözlemleyen seyyah, bölgenin iklim koşulları, bitki örtüsü hayvan türleri, verimli tarım arazileri, gibi unsurlar hakkında ayrıntılı bilgiler ve tablolar sunmuştur. Henry Lansdell'in gözlemleri, Vierny'nin de sınırları içerisinde yer alıyor olduğu Semireçye³ (Yedisu) eyaleti özelinde yoğunlaşmış, doğal çevre, coğrafi sınırlar, sosyo-kültürel yapı, idare sistemi, bölge ekonomisi, gibi pek çok konuda kapsamlı ve ayrıntılı gözlemler sunmuştur.

14 Eylül'de Taşkent'e doğru yola çıkan Lansdell, Eugene Schuyler⁴'in de eserinde bahsetmiş olduğu Evliya Ata Türbesi'ni ziyaret ederek rotası boyunca ilerlemesini sürdürmüştür. Taşkent'e ulaştığında, yanında taşıdığı dini yayınların dağıtımını burada da devam ettirmiştir. Şehirde konakladığı süre boyunca şehrin nüfusu, ekonomik yapısı ve coğrafi özellikleri hakkında da çeşitli aktarımlarda bulunmuştur. Taşkent'ten sonra Hocent, Semerkant ve Hokand'ı da ziyaret eden seyyah, Ziyaret ettiği her şehrin, coğrafi yapısı, iklimi ve doğal kaynaklarının yanı sıra fauna ve florası, ulaşım hatları üzerine bilgiler vermiştir (Harita 1).

² Semipalatinsk (Семипалатинская область), kuzeyde Tobolsk (Rusya), doğu ve batıda ise Tomsk (Rusya) ve Akmolinsk (Astana/Kazakistan) şehirleri ile sınırı olan büyük bir eyalettir. "İstoriya Kreposti g. Semey", https://semeyleb.kz/?page_id=471&lang=ru.

³ Semireçye (Семиреченская область /Yedisu Eyaleti) eyaleti Bozkır Genel Hükümetini oluşturan üç bölgeden biridir. Yedisu Eyaletinin sınırları batıda Sir-Derya, güneyde Çin Türkistanı ve kuzeyde Semipalatinsk ve Akmolinsk ile sınırdır. Toplam alanı 134.411 mil². "Semireçie", https://old.bigenc.ru/domestic_history/text/3547782.

⁴ Amerikalı diplomat ve seyyah Eugene Schuyler, 1866 yılında Moskova ve St. Petersburg'da diplomatlık yapmıştır. Moskova ve St. Petersburg'da bulunduğu süre zarfında RGO (Rus Coğrafya Topluluğu) bünyesinde düzenlenen toplantılara katılmış, Türkistan Genel Valisi Kaufman'la kurduğu ikili ilişkiler vesilesiyle Türkistan'daki Rus ilerleyişini gözlemlemesi için davet edilen ilk yabancı olma statüsünü elde etmiştir. 1873 yılındaki (sekiz ay süren) Türkistan seyahati boyunca bölge üzerine raporlama çalışmaları yapmış, çalışmalarını National Geographic Society dergisine göndermiştir. Seyahatine ilişkin notlar, 1876'da "*Turkestan Notes of in Russian Turkestan, Khokand Bukhara and Kuldja*" adıyla iki cilt olarak İngiltere ve Amerika'da yayımlanmıştır.

Harita 1. Henry Lansdell'in Seyahat Rotası
(Lansdell, 1885: Russian Central Asia, Including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv. C. I. s. 1.)

Ayrıca seyyah, bölgedeki Kırgızlar, Kazaklar, Sartlar, Yahudiler ve Ruslar başta olmak üzere nüfus, sosyo-kültürel yaşam gibi çeşitli konularda da aktarımlarda bulunmaktadır. Rus sömürge yönetiminin yerel nüfus üzerindeki etkilerine dair bilgilerin de yer aldığı bu seyahatnamede, gerçekleştirilen hayvancılık, tarım ve ticaret de dahil bölgedeki ekonomik faaliyetler üzerine çeşitli istatistikler ve notlar yer almaktadır.

Henry Lansdell'in çalışmamıza konu olan ikinci seyahatnamesi *Chinese Central Asia a Ride to Little Tibet*'tir. İki cilt olan seyahatname *Russian Central Asia...* adlı kitabın devamı ve tamamlayıcısı niteliğindedir. Seyahatnamenin birinci cildinde Henry Lansdell'in Londra'dan Kaşgar'a kadarki seyahat anlatıları, ikinci cildinde ise Kaşgar'dan Tibet'e yaptığı seyahatin anlatıları yer almaktadır. Lansdell, seyahatnamenin giriş kısmında yolculuğunun temel amacının misyonerlik maksadıyla seyahat etmek ve raporlamak olduğunu belirtir (Lansdell, 1893, s. 6). Çin İmparatoruna ithaf ettiği seyahatnamesi için Henry Lansdell, metin boyunca verdiği istatistiksel veriler, antropolojik ve coğrafi bilgiler için Rus araştırmacıların kaynaklarından faydalanmıştır.

1888 Şubat'ında Londra'dan seyahatini başlatan Henry Lansdell, rica, teşekkür mektupları ve çeşitli dini yayınlar ile birlikte Moskova'ya hareket eder. Petersburg üzerinden ilerleyerek Moskova'ya ulaşır. Moskova'da bir süre konaklayan seyyah, başlangıçta Buhara'ya gitmeyi planlasa da dönemin Buhara Emiri tarafından Alman seyyah Hermann Schlagintweit'in öldürüldüğü haberini alması üzerine güzergahını değiştirerek Merv'e gider. Merv'de bulunduğu süre boyunca Türkmenler üzerine incelemelerde bulunur ve bilgi ve bulgularına seyahat notları içerisinde yer verir. Merv'den Buhara'ya, Buhara'dan ise Semerkant ve Taşkent'e doğru yolculuğunu sürdürür. Güzergahı boyunca karşılaştığı halkları, bölge halklarının gelenek ve göreneklerini, inançlarını ve ibadethanelerini detaylı biçimde anlatır. 17 Mayıs'ta Taşkent'ten yola çıkan seyyah Çimkent

üzerinden Evliya-Ata'ya geçer ve buradan da Tokmok'a ulaşır. Çuy Nehri boyunca yoluna devam ederek Isık-Göl'e ulaşır. Isık-Göl'de kaldığı süre boyunca bölge halkı üzerine araştırmalar yapar. Daha sonra Karakol'a geçer. Buradan 13 Haziran'da Vierny'e yönelen Henry Lansdell, güzergahı boyunca Yarkend'i Kaşgar'ı, Kulca gibi şehirleri ziyaret eder. Gittiği yerlerin siyasi, demografik, iktisadi yapılarını, bölge halklarını (Dunganlar, Uygurlar, Kırgızlar, Çinliler gibi) ayrıntılarıyla anlatır. Seyyah buradan Doğu Türkistan, Tibet ve Hindistan'ı ziyaret ederek seyahatini sonlandırır (Harita 2).

Harita 2. Henry Lansdell'in Seyahat Güzergâhı

(<https://www.rulon.com/pages/books/67353/henry-lansdell/chinese-central-asia-a-ride-to-little-tibet>)

Henry Lansdell'in Seyahat Notlarında Kırgızlar

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Türkistan'a iki seyahat gerçekleştiren İngiliz misyoner seyyah Henry Lansdell, Kırgızlara ve onların yaşadığı coğrafyaya ilişkin ilk bilgilere Russian Central Asia adlı seyahatnamesinin "The Land of Seven Streams" (Yedi Irmaklar Diyarı/ Yedisu Bölgesi) ve "The Kirghese" (Kırgızlar) başlıklı bölümlerinde yer vermektedir. Bu bölümde, Tanrı Dağlarına ilişkin genel coğrafi ve tarihi bilgiler sunan seyyah, Tanrı Dağları⁵'nın yüksekliği, kar ve buzul kütleleri

⁵ Rus yazar, gazeteci ve asker Nikolay Aleksandroviç Maev, Türkistan Genel Valisi Kaufmann tarafından, 1865-1868 yıllarında Rusya'ya katılan Türkistan topraklarına gerçekleştirilecek seyahat için görevlendirilmiştir. 1869 yılında bölgeye seyahat eden Maev, 1873'teki Hive seferine katılmış ve Türkistan'a bilimsel seyahat düzenlemiştir. Seyahatleri boyunca Türkistan'ın coğrafyası iklimi, hidrografyası ve bölge nüfusu üzerine incelemelerde bulunmuş, Kazak bozkırında ve Türkistan'da Rus idaresinin oluşması üzerine kısa çalışmalar gerçekleştirmiştir. Rus topraklarından bölgeye giden yol güzergâhları, ticaret yolları ve bu güzergâhlar üzerindeki istasyonlar, istasyonlar arası mesafeler ve ulaşım araçları üzerine raporlar hazırlamıştır. D.D. Yazıkov. *Matirali Dlya "Obzora Jizni i Soçinimniy Ruskib Pistaley i Pisatelnihs K-P"*, Vıpusk. 16,

açısından Kuzey Asya'nın en büyük dağ silsilesi olduğunu ifade etmektedir. Lansdell, dağların batı kesimlerinde yer alan alanların kumlu ve tuzlu ovalardan oluştuğunu; buna karşın doğu kesiminde verimli vadiler ve dağ geçitlerinin bulunduğunu vurgulamaktadır. Bununla birlikte Lansdell, Tanrı Dağları'nın adlandırılmasına ilişkin önceki araştırmacıların görüşlerine de eserinde yer vermektedir. Bu bağlamda, dağ silsilesine yönelik ilk adlandırmalardan biri olan ve Çince "Thian-Shan" terimine değinmekte; bunun Eski Türkçede "Göksel Dağlar" anlamına gelen "Tengri/Tanrı" kelimesine karşılık geldiğini belirtmektedir. Ayrıca, Hunlar tarafından da aynı anlamı taşıyan "Kilian" adlandırmasının kullanıldığını ifade ederek, bölgenin tarihsel adlandırmalarına dair önemli bir katkı sunmaktadır (Lansdell, 1885, s. 151).

Güzergahı üzerindeki noktalardan biri olan Isık-Göl'e ilişkin gözlemlerinde ise, bölgenin hem doğal yapısını hem de kültürel geçmişinin çok yönlü bir tasvirini vermektedir. Buna göre Tanrı Dağları'yla çevrili olan Isık-Göl, kuzeydoğudan güneybatıya doğru uzanmaktadır. Daha önce bölgeye gelen bazı Avrupalı araştırmacıların verdiği bilgilere de atıfta bulunan seyyah, Isık-Göl'ün geçmişte Hazar, Aral ve Balkaş havzalarının bir parçası olduğu yönündeki görüşlere de notları içerisinde yer vermektedir. Bu çerçevede, göl çevresinde gözlemlediği su altındaki yapı kalıntılarını, bir dönem göl sularının çekilmesiyle insanların bu bölgelere yerleştiği; ancak sonrasında suların yeniden yükselmesiyle bu yapıların sular altında kaldığına dair bölge halkından edindiği anlatılarla ilişkilendirir (Lansdell, 1885, s. 154-156).

Kırgızlarca gölün kuzeyindeki Tanrı dağları "*Küngöy Ala-too*", güneydekiler ise "*Teskey Ala-too*" olarak adlandırılmaktadır (Lansdell, 1885, s. 157):

"[...] Göl kıyıları oldukça kurak ve de ıssızdır. Suyu içilmez, sığır dahi acı olduğu için bu suyu içemez. Gölün üzerinde adacıklar bulunmaz fakat sığ alanları fazladır. Suyu tuzlu, mavi renkli, batı kısmı sulu ve bataklıktır. Isık-Göl'ün doğu tarafında yerleşime uygun alanlar fazladır. Göl'ün buz tutmamasının neticesi olarak Kırgızlar bu göle sıcak göl anlamına gelen "Issık-Köl" derler. Moğollar ve Kalmuklarca ise kıyılarda kum şeklindeki çok miktardaki siyah cevher nedeniyle Temir-Nor veya demirli göl olarak bilinir" (Lansdell, 1885, s. 158).

Tarihin en eski devirlerinden başlayarak Tanrı Dağları, bir yandan bölgenin coğrafi zenginliğine katkı sunarken bir yandan da konar-göçer halklara yurt olmuştur. Bu sebeple günümüzde bölgede farklı Türk boylarına ait çok sayıda arkeolojik buluntuya rastlamak mümkündür (Aşık, 2013, s. 156). Seyyah da Isık-Göl seyahatinde batık şehir kalıntılarını görebilmenin mümkün olduğunu, kendisinin de çeşitli buluntulara rasladığını aktarmıştır. Amerikalı seyyah Eugene Schuyler'in seyahat notlarına da atıfta bulunan Lansdell, "[...] eski Çin haritalarının göl kıyısındaki Çi-gu (Tchi-gu) şehrini

1896, 413-448. Tanrı Dağları coğrafyasına ilişkin bilgiler verdiği çalışması için bkz. Maev, N. A. (1872). *Topografičeskij Očerık Turkestanıskogo Kraya*, (F. Miheeva ed.). Sank-Peterburg.

gösterdiğini ve Katalan haritasında (1375 tarihli), gölün güney kıyısına işaretlenen Nesturî manastırında St. Matta'nın kemiklerinin bulunduğunu [...]” (Lansdell, 1885, s. 159) aktarır. Lansdell, bu buluntulara yönelik o döneme kadar bir çalışmanın yürütülmediğini bununla birlikte Rus General Kolpakovsky'nin bölgeden çeşitli tuğla parçaları ve insan yüzü oyulmuş büyük bir taş heykel çıkarttığını dile getirir. Ayrıca, gölün güney kıyılarından bulunan iki kazanın Kırgızlarca dönemin Hokand Hanına takdim edildiği belirtilir (Lansdell, 1885, s. 160).

Henry Lansdell'in Yedisu bölgesine ilişkin seyahat notları, bölgenin tarihi ve coğrafi özelliklerine ilişkin önemli bilgiler sunmakla birlikte, Kırgızların kökeni, toplumsal yapısı ve coğrafi dağılımına dair de bilgiler içermektedir. Kırgızları köken itibarıyla Türk soylu bir halk olarak tanımlayan seyyah, dönemin Rus kaynaklarına dayanarak bu topluluğu, “Kara Kırgız”⁶ veya “Dikokamenniy Kırgızı” (Taş Kırgızlar) olarak isimlendirmiştir. Kırgızların sağ ve sol olarak iki ana kanada ayrıldığını aktaran Lansdell, bunlar arasında Sarıbağış ve Bugu boylarının zaman zaman Ruslarla çatışmalar yaşadığını belirtmiştir. Ayrıca seyyah, Kırgızların Tanrı Dağları, Alay ve Pamir vadileri başta olmak üzere Tibet ve Hindistan bölgelerine değin geniş bir coğrafyaya dağılmış olduklarını da aktarmıştır (Lansdell, 1885, s. 302, 303).

1888 yılında gerçekleştirdiği Türkistan seyahati neticesinde kaleme aldığı *Chinese Central Asia* adlı seyahatnamesinin “From Tashkend to Issik-Kul” (Taşkent’ten Isık-Göl’e) ve “From Issik-Kul to Vierny” (Isık-Göl’den Vierny’e) başlıklarında Lansdell, Yedisu coğrafyasına ve Kırgızlara ilişkin çeşitli gözlemlerde bulunmuştur. Söz konusu yolculukta seyyahın ilk ziyaret noktası, o dönemde bir Rus yerleşimi olan Tokmok’tur. Tokmok’un yaklaşık on iki kilometre güneybatısında yer alan Burana Kulesi’ni de ziyaret eden seyyah, kulenin yanık tuğlalardan yapılmış, dokuzgen tabanlı ve süslü tuğla şeritlerle örülmüş olduğunu belirtmektedir. Yapının menşesine ilişkin halkın herhangi bir kesin bilgiye sahip olmadığını ifade eden seyyah, bölge halkının bu yapıyı, Türkistan’daki benzeri

⁶ XIX. yüzyılda gerek Rus gerekse Batılı seyyahların neredeyse tamamının notlarında “Kırgız” adı günümüz Kazak halkını tanımlamak için kullanılırken Kırgızlar ise “Kara Kırgız”, “Gorniy Kırgız”, “Dikokamenniy Kırgız”, “Turan Kırgızı”, “Burut”, “Kırgız-Kalmak”, “Muhammed’i Kırgız”, “Çinli Kırgız”, “Alaş Kırgızı” gibi çeşitli isimlerle tanımlanışlardır. Bunun nedenini, seyyah ve araştırmacıların benzer yaşam şekli (konar-göçer) ve aynı coğrafyanın mensubu olan Kırgızlar ve Kazaklarla ihtimalle ilk kez tamasa geçmiş olmalarıyla ve de iki kardeş halk arasındaki etnik ayrımları gözlemleme hususunda yeterince başarılı olamamalarıyla açıklamak mümkündür. Aynı zamanda bu durum, Kırgızların oldukça geniş bir coğrafya yaşıyor olmalarının ve komşu devletler yahut halklarca farklı şekillerde tanınmış olmalarının da doğal bir neticesidir denilebilir.

1775 yılından itibaren Rus Arşiv belgelerinde, “vahşi Kırgızlar” isimleri geçmeye başlamıştır. 1786-1795 yılları arasında “uzak Kırgızlar” ve “taş Kırgızlar” isimlerine rastlanmaktadır. Bunlar, G. G. Ştradman’ın 1 Şubat 1795 tarihli raporunda ve büyük olasılıkla Kırgız göçebe kamplarının bulunduğu yerin, yani Tanrı Dağları’nın dağ sıralarının rölyef özelliklerinin vurgulandığı diğer belgelerde yer almaktadır. “Vahşi Kırgız” ismine, 8 Şubat 1847 tarihli Esaul T. V. Nyukhalov’un raporunda da rastlanılmaktadır. Bu isim, Kırgızların dağlık arazilerinin zayıf gelişimi ve erişilemezliğiyle ilgilidir. Ayrıca, Omsk tüccarı Z. Pepevsky’nin Tümgeneral N. S. Fedtsov’a gönderdiği mesajda da “uzak veya vahşi Kırgız” ismine rastlanılmaktadır. Bkz. Saparaliyev, D. (2010). XVII-XIX. Yüzyıl Rus Tarihi Kaynaklarında Kırgızların Etnik Adlandırılışı. *Belleten*, 74.

bilinmez yapılar gibi Timur ile ilişkilendirme eğiliminde olduklarını belirtir. Ayrıca seyyah Kırgızların Burana çevresinde buldukları altın sikkeleri St. Petersburg Arkeoloji Komisyonu'na gönderdiklerine de dikkat çeker (Lansdell, 1893, s. 108).

Burana çevresindeki Nesturi Hristiyan mezarlıklarını ve şehir kalıntılarını da dolaşan Lansdell'in bir sonraki durağı Pişpek (Bişkek) olur. Şehre ilişkin genel bilgiler veren seyyah için dikkat çekici unsurları başında, Rus botanikçi Aleksey Mihayloviç Fetisov başkanlığında kurulan botanik bahçesidir. Bahçeyi ziyaret eden Lansdell, burada yer alan çeşitli koleksiyonları (kelebek ve böcek gibi) inceleme fırsatı bulur (Lansdell, 1885, s. 341).

İnanç

Türkistan seyahati süresince çeşitli misyonerlik faaliyetinde bulunan İngiliz Kilisesi mensubu Henry Lansdell'in seyahat noktalarında dikkat çeken bir diğer hususu da Yedisu Kırgızlarının dini inançları oluşturmuştur. 1882 yılında gerçekleştirdiği “Svyato-Troitskiy Issık-Kulski Monastır” (Isık-Göl Manastırı) ziyaretinde, bölgede yaşayan Kırgızların inançlarına dair çeşitli gözlemler yapmış ve raporlar edinmiştir. Seyyahın Manastır görevlilerinden edindiği bilgilere göre, Rus hakimiyetine giren Kırgızlar arasında Rus Ortodoks Kilisesi'nin misyonerlik faaliyetleri neticesinde Hristiyanlığı kabul edenler olmuştur. Bununla birlikte Hristiyanlık, Kırgız toplumu içinde kitlesel bir kabul görmemiş; dini değiştirenlerin sayısı oldukça sınırlı kalmıştır (Lansdell, 1885, s. 172.). Bölgede yaşayan Kırgızların inançlarına yönelik araştırmalar yapan seyyah Kırgızların Müslüman mı, Maniheizt mi, Budist mi yahut Pagan⁷ mı olduklarının belirsiz olduğunu ifade eder. Kırgızların kendilerini kendilerini Sünni Müslüman olarak addedediklerine dikkat çeken Lansdell, Müslüman usullerine göre oruç tutup namaz kıldıklarını lakin bu dine ilişkin bildiklerinin sınırlı olduğunu aktarır⁸. Öte yandan Kırgızlar arasında kimilerinin eski inançlarının kalıntılarıyla İslam karışımı bir hayat sürdürdüklerini, kimilerinin de yalnızca Allah'a inandıklarını aktarır (Lansdell, 1885, s. 343-345).

⁷ Burada “pagan” ifadesinin seyyah tarafından genel ve muğlak bir anlamda kullanılmış olduğu görülmektedir. Ancak Kırgızların geleneksel inanç sistemine dair yapılan araştırmalar dikkate alındığında, bu ifadenin “Şamanist” inançları kastettiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Lansdell'in gözlemlerinde yer alan pagan ifadesinin daha doğru biçimde “Şamanist inanç unsurları” ile ilişkilendirildiği söylenebilir.

⁸ Lansdell, bunun sebebini Kırgızlara İslam dininin gerekli usul ve esaslarını öğretecek yeterli kimselerin olmamasıyla ilişkilendirmektedir. Onun gözlemlerine göre, Kırgızlar arasındaki din adamlarının sayısı azdır. Ezbere bildikleri birkaç dua dışında bilgiye sahip değillerdir. Öyle ki Kırgızlara İslam'ın kaidelerini öğretmek üzere gelen “gezgin mollalar” da cahil ve tembel olup, onların dini duygularını istismar etmekten başka bir şey bilmemektedirler. Benzer ifadeler, Rus askeri coğrafyacı, seyyah, etnograf ve tarihçi M.İ. Venyukov'un notlarında da karşımıza çıkmaktadır. Ona göre, Rusların Isık-Göl'e gelmesinden önce de bölgeye gelen Taşkentli mollalar, çocuklara Arapça okuma yazmayı ve Kur'an'ı öğretmektedirler ancak dini bilgileri kısıtlıdır. Her ne kadar çocuklara Kur'an'dan dualar öğretseler de anlamını bilmemektedirler. Venyukov, M. İ. (1869). *Puteşestviya po Okrainam Russkoy Azii i Zapiski o Nih*, St. Petersburg, s. 126-166.

Ancak bu noktada göz önünde blundırulması gereken bir husus, Kırgızların dini inançları belli bir tarihsel geçmişin ve birikimin ürünü olmasıdır. Bu nedenle Kırgızların dini, geleneksel Türk inanç tarihi içerisinde ele alınmalıdır. Temelde geleneksel Türk inançları üç ana başlık altında toplanmaktadır: Gök Tanrı inancı, atalar kültü ve tabiat kuvvetlerine (yer su iyelerine) inanç. Bununla birlikte Budizm, Maniheizm, Zerdüştlük ve Hristiyanlık (Nesturi kolu) gibi dinler de muhtelif Türk boyları tarafından kabul edilmiştir. Kitleler halinde gerçekleştirilen din değişimi ise İslamiyet'in kabulünde görülmektedir. Muhtelif Türk boylarında olduğu gibi bazı Kırgız boylarının da farklı dinleri kabul ettiği bilinmekle birlikte tıpkı diğer Türk boylarında olduğu gibi geleneksel Türk inançlarını içerilerinde muhafaza ettikleri aşikardır. İslam dininin ise hangi Kırgız boyları tarafından ne zaman ve hangi koşullarda kabul edildiğine dair farklı görüşler mevcuttur. Lakin bu konu üzerine yapılan çalışmalarda genel kanaat Kırgızların İslamiyet'i kabulünün X-XIX. yüzyılı kapsayan geniş bir döneme yayıldığı yönündedir (Gömeç, 2019, s. 85-123; Esin, 1978, s. 131-133; Hudyakov, 1995, s.129; Mokeev vd., 2025, 88-89).

Yine Lansdell, Kırgızlar arasında *şeytan* olarak nitelendirilen ve kötü işler yaptığına inanılan bir ruhun varlığına dikkat çeker (Lansdell, 1885, s. 343-345). Ayrıca Kırgızlar, görünmeyen bir dünyaya dair kesin bir inanç beslemektedirler. Lansdell bu inancı şu ifadelerle somutlaştırır:

“Onlar (Kırgızlar) dağların zirvelerinde ruhların olduğuna inanmaktadırlar; bir kişinin hastalanmasının sebebi sebepleri şeytanla ilişkilendirilmektedir yahut görünmeyen varlıkların insanların işlerine dahil olduğu, işlerini bozduğuna inanılır. Öyle ki Tokmok yakınlarındaki Issık-Ata geçidinde yer alan kabaca yontulmuş insana benzeyen ve nereden geldiğini bilmedikleri bir kayaya adak maksatlı bir parça iç yağ koyarlar” (Lansdell, 1892, s. 121).

Seyyahın gözlemleri, XIX. yüzyılda Kırgızları ziyaret eden ve onların inançları üzerine çeşitli değerlendirmeler yapan pek çok seyyahın aktarımlarıyla da büyük ölçüde örtüşmektedir. Örneğin 1873 yılında Kırgızistan'ın kuzeyini ziyaret eden Amerikalı diplomat ve seyyah Eugene Schuyler'in notlarında bu husus, “Kırgızlar, Kırgız Kayzakları (günümüz Kazak halkı) gibi Müslümanlar derler ancak, aralarından çok az kişi peygamberlerinin varlığından haberdar olsa da bir dua bilmezler veyahut inançlarına dair bir ibadeti nasıl gerçekleştireceklerinden habersizdirler” (Schuyler, 1877, s. 139) şeklinde yer almaktadır. Benzer şekilde, XIX. yüzyılın sonlarına doğru Kırgızları ziyaret eden N. Zeland da Kırgızların kendilerini Müslüman olarak zikrettiklerini ancak İslam'ın her türlü dogmatik meselesine yabancı olduklarını ve dinlerinin hiçbir esası üzerine bilgi sahibi olmadıklarını belirtir (Zeland, 1885, s. 32). Bu durum, Kırgızların inançları üzerine ilk çalışmacılardan biri olan Saul Matveyevič Abramzon'un da belirttiği üzere “[...] Ataerkil-feodal uygulamaların muhafazasının Kırgızların ideolojilerinin ve dünya görüşlerinin en eski modeli olan dini düşüncelerinin korunmasının sağlamasıdır. Diğer taraftan bu düşünce her ne kadar içerik olarak İslam dinine

yakınlık arz etse de onların dini yaşamında ve İslamiyet'i benimsemelerinde önemli bir rol oynamıştır..." (Abramzon, 2019, s. 251-252).

Lansdell'in Kırgızların dini inançları üzerine verdiği bilgiler üzerine değerlendirme yapılırken dikkate alınması gereken temel hususlardan biri de Kırgızların yaşadığı coğrafya ve bu bağlamda şekillenen yaşam biçimleridir. Çünkü insanların yaşadığı coğrafyayla ilişkileri onların yaşam tarzlarını etkilediği gibi inançlarına da yön vermektedir (Okşar, 2018, s. 1035-1036). XIX. yüzyıl boyunca farklı coğrafyalarda konar-göçer yahut kısmen da olsa yerleşik durumdaki Kırgızların dini inançlarını ve dine bakış açılarını da yaşam tarzları ve bulundukları coğrafya ile ilişkilendirmek mümkündür. Öyle ki bu husus Henry Lansdell'le yakın dönemlerde farklı bölgelerdeki Kırgızları ziyaret eden kimi seyyahların verdiği bilgilere de yansımaktadır. Bu bilgilerde genel olarak Tanrı Dağları ve Pamirler gibi yüksek bölgelerde yaşayan Kırgızların İslami eğitim ve kültürden daha uzak kaldığı ve eski inançlarını muhafaza ettikleri görülmekle birlikte; İslami kültür merkezlerine yakın olan güney bölgelerindekilerin ise İslami esas ve uygulamalara daha hâkim oldukları görülmektedir (Sykes, 1920, s. 122-123; Abramzon, 2021, s. 252; Hedin, 1898, s. 277-288; Huntington, 1907, s. 119-120). Lansdell'in notlarında dikkat çeken bir diğer ayrıntı da Kırgız toplumu içerisinde türbe ve mezarlıklara olan saygının başlı başına dini hüküm niteliğinde olmasıdır. Öyle ki Kırgız mezarları daima temiz ve bakımlıdır ve sık sık mezarlıklara gelip dua etmektedirler. Ölü gömme usullerini de gözlemleyen seyyah, ölülerin genellikle başının doğuya bakacak şekilde defnedildiğini; kimi zaman ana mezar profilinde bir çukur açılarak toprağın altında oda diyebileceğimiz bir gedik açıldığını ölüünün buraya gömüldüğünü ve mezarın üzerinetaştan ya da kilden bir anıt inşa edildiği aktarır (Lansdell, 1892, s. 122).

Evlilik-Doğum-Boşanma

Henry Lansdell'in notlarında dikkate değer bir diğer konuyu da sosyo-kültürel yaşamın bir parçası olan evlilik gelenekleri oluşturmaktadır. Seyyahın verdiği bilgilere göre, Kırgızlar arasında evlilik yalnızca bireyler arasında kurulan bir ilişki değil, aynı zamanda toplumsal, ekonomik ve kültürel anlamlar taşıyan bir kurumdur. Öyle ki seyyah, evlilik törenlerinin bireylerin sosyal konumu ile yakından ilişkili olduğu belirtir. Özellikle *kalın* uygulaması (başlık parası), evliliğin ekonomik boyutlarını gözler önüne serebilmektedir. Zira kalın uygulaması, "[...] Kırgız toplumunda evlilik âdetlerinin olmazsa olmazlarından biridir ve evlenecek kız için, kızın ailesine yahut yakın akraba veya bütün soya verilen maddi karşılık anlamını taşımaktadır. Toplum nazarında kalın, damat veya çoğu zaman damadın ailesi tarafından evleneceği kızın ailesine yapılan bir "evlilik ödemesi" olarak telakki edilir [...]" (Ünal, 2021, s. 49, 50). Seyyahın ifadelerine göre, Kırgızlar arasında çok eşlilik

yaygın bir uygulamadır. Ancak erkek tarafından talep edilen kalın miktarının (başlık) yüksek oluşu, yoksul ailelerin tek eşli olmasına neden olmaktadır. Bununla birlikte kimi Kırgız ailelerinde ekonomik durumlarıyla ilişkili olarak eş sayısı iki, üç veya dört olabilmektedir (Lansdell, 1885, s. 322).

Kırgızlar arasında evlilikler, toplumsal statüye, ekonomik imkânlar ve kimi zaman da geleneksel yükümlülöklere göre çeşitlilik göstermektedir. Bu bağlamda evlilikler, *kayçı kuda* (karşılıklı kız alıp verme), *bel kuda* (çocuk anne karnındayken yapılan evlilik anlaşması/beşik kertmesi), *beşik kuda* (çocuk doğduktan sonra yapılan evlilik anlaşması/beşik kertmesi), *ala kaçını* (kız kaçırma), *cuuçu ciberüü* (görücü/dünür gönderme), *amangerlik/levirat* (dul kalan kadının ölen kocasının kardeşiyle evlendirilmesi) ve *sororat* (dul kalan kocanın ölen karısının kardeşiyle evlendirilmesi) gibi çeşitli biçimlere ayrılmaktadır (Fielstrup, 1999, s. 15, 16; Abramzon, 1999, s. 156).

Seyyah Lansdell'in gözlemleri, Kırgız toplumundaki bu çok katmanlı evlilik anlayışını örnekleyen önemli bilgiler sunmaktadır. Kırgızların arasında dostluk bağlarını pekiştirmek amacıyla yapılan evlilik anlaşmalarının önemini vurgulayan Lansdell, çocuklar henüz doğmadan yapılan bel kuda⁹ (seyyah bunu nişanlanma olarak ifade eder) uygulamasına dikkat çekmektedir. Kırgızlarda çok eski bir evlilik geleneği olan bel kuda, iki tarafın çocukları henüz anne karnındayken veya taraflardan birinin eşi henüz hamile kalmadan önce doğacak çocukları evlendirme ve dünür olma geleneğidir. Bu geleneğe göre yakın arkadaşların veya zor günlerde birbirine yardım eden kişilerin akrabalık bağı kurma niyeti ile yerine getirilmektedir (Keleş, 2017, s.164.). Ancak, seyyahın verdiği bilgilere göre bu tür evlilik uygulamaları her zaman yapılmamaktadır. Evlilik için uygun yaş genellikle on beş olarak kabul edilmektedir (Lansdell, 1885, s. 323).

Evlilik süreci damadın ailesi tarafından seçilen üç ila on kişilik bir akraba ya da aracı grubunun gelin ailesini ziyaretiyle başlar (Lansdell, 1885, s. 323). Bu uygulama tıpkı diğer Türk halklarında olduğu gibi “cuuçu ciberü” yani görücü/dünür göndermedir (Aça, 2017, s. 80-85). Buna göre oğullarını evlendirmek isteyen aileler, uygun gördükleri bir kızı istemek üzere yakın akrabaları ile bir araya gelmekte; kızın kendilerine denk olup olmadığı, aile durumu, kültürü ve yetiştiği çevre hakkında görüş alışverişinde bulunmaktadırlar. Bu toplantılarda kızın istenmesine yönelik bir karar çıkarsa, istemeye gönderilecek kişiler seçilmektedir. Karşı tarafa gidecek grup, daima tecrübeli, hatırı sayılır ve dili kıvrak akrabaların arasından seçilmektedirler (Yüce, Dosbayeva, 2007, s. 10; Kislyakov, 1969, s. 88, 89). Bu grup gelinin ailesine çeşitli hediyelerle birlikte evlilik niyetine işaret eden içerisinde

⁹ Bu evlilik şekline göre bebek henüz ana rahmindeyken ya da beşikteyken (doğduktan sonra) uygun yaşa geldiklerinde evlenmeleri için aileleri tarafından söz alınıp verilmekte yani beşik kertmesi yapılmaktadır. Böylece “kudalar” yani “dünürler” bel kuda ya da beşik kuda olmaktadır. Cumagulov, A. (1960). *Semya i Brak u Kirgizov Çnysskoj Dolim*, Frunze, s. 32.

koyun eti bulunan özel bir yemek sunar (Lansdell, 1885, s. 323). Gelinin ailesi de benzer biçimde, hediyeler ve yemek gönderir ki buna da *kiet* adı verilir. Evlenme talebinin iletilmesinin ardından gelinin babası, yakın akrabalarını bir araya getirerek kızı için talep edilecek kalın miktarını belirler. Bu bakımdan kalın miktarı, damat adayının ekonomik durumuna göre 40 ila 120 koyun arasında veya da 9 ila 47 arasında değişen büyükbaş hayvan şeklinde olabilmektedir (Lansdell, 1885, s. 323). Lansdell'in verdiği bilgiler, farklı dönemlerde Kırgızları ziyaret eden kimi seyyah ve araştırmacıların notlarında da karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, XX. Yüzyılın başlarında Pamir Kırgızlarını ziyaret eden seyyah Ella Sykes'ın notlarında 35 sterlinin bir gelinin kalını için makul bir fiyat olduğu bilgisi yer almaktadır (Sykes, 1920, s. 120). Grafa Sivers'in verdiği bilgilere göre, 150-1500 ruble arasında değişen yahut belli sayıda hayvandan oluşan kalın, 1900 yılında Yedisu Kırgızlarını ziyaret eden Macar seyyah György Almasy'nin verdiği bilgilere göre 47 attır (Sivers, 1887, s. 146; Almasy, 1903, s. 714). XIX. yüzyılın sonlarına doğru Kırgız toplumunda tarımsal faaliyetlerin gelişmesine bağlı olarak hayvanın yanı sıra tahıl ve para olarak da kalın talep edildiği görülmektedir (Zeland, 1885, s. 26).

Kalının belirlenip kabul edilmesiyle birlikte düğün süreci başlar. Bu süreçte, ailelerin evliliğe razı olup olmadıklarını sormak maksadıyla bir molla da hazır bulundurulur. Tarafların rızası alındıktan sonra molla, akraba ve şahitlerin de katılımıyla dualar okuyarak evlenecek çifte iyi dileklerde bulunulur. Kalın dışında damattan, *baş-cakşı* ve *ayak-cakşı* olarak isimlendirilen deve, at, inek yahut silah gibi hediyeler talep edinilmektedir. Yine kişinin ekonomik durumuna göre hediye miktarı yüz ata kadar çıkabilmektedir. Kalın ve hediyelerin belirlenmesinin ardından gelinin babası, damadı kendi auluna (köyüne) bu kalını alması için gönderir. Talep edilen kalın ve hediyelerle gelinin auluna dönen damat, burada beyaz bir boz-üy (çadır) kurabilmek için gelinin babasından izin ister. Düğün hazırlıkları süresince damat, nişanlıyla özel bir görüşme sağlamak için köydeki kadınlara hediyeler sunar. Ayrıca gelinin annesine süt hakkı için *sut-uk* ve babaya ise *tui-mal* adı verilen hediyeler verir. Bu hediyeler düğün ziyafeti için kullanılır (Lansdell, 1885, s. 323, 324). “Güyöölö” yahut “Güyöölöp Baruu” adı verilen bu uygulama, Kırgız evlilik gelenekleri arasında yer alan ve erkeğin nikah öncesi nişanlıyla görüşmesini içeren bir uygulamadır. Güney bölgelerinde ise daha az yaygın olup, diğer bölgelerde yaygın biçimde uygulanmıştır. Esasen bu uygulama genellikle kalının tamamen ödenmediği, özellikle de ekonomik imkânları sınırlı ailelerde, kalın ödemesinin taksitler halinde yapılabilmesini kolaylaştırmak amacıyla ortaya çıkmış bir uygulama olarak değerlendirilmektedir. Bu gelenek, yalnızca Kırgızlara özgü olmayıp Kazaklar, Özbekler ve Tacikler gibi diğer Orta Asya halkları arasında da benzer biçimlerde varlık göstermiştir. Nişanlıların evlilik

öncesinde görüşmelerine olan toplumsal onay, bu geleneğin örf, âdet ve dini normlarla çelişmediğini ve evlilik sürecinin meşru bir aşaması olarak kabul edildiğini göstermektedir (Aynakulova, 2006, s. 100, 101). Düğün töreninin tamamlanmasının ardından çeşitli eğlenceler ve oyunlar düzenlenir. Gelin, kendi ailesinin yaşadığı auldan ayrılmadan önce tüm halk toplanır. Babası, gelini atına bindirir. Gözyaşları ve veda sözleri eşliğinde yeni evlenen çift uğurlanır. Damadın auluna ulaşıldığında, damadın babası tarafından yebi evlenen çift onuruna bir yemek düzenlenir. Ardından, yeni bir boz-üy kurularak gelinin beraberinde getirdiği sep¹⁰ de burada sergilenir (Lansdell, 1885, s. 328).

Lansdell'in seyahat notlarında dikkat çeken bir diğer konu da doğum süreci ve doğan çocuğa isim verilmesidir. Seyyahın, Pişpek yakınlarındaki bir Kırgız köyünde bulunduğu sırada bir doğum gerçekleşir. Süreci ayrıntılı biçimde kaydeden Lansdell doğum sırasında yalnızca kadınların bulunduğunu, ancak doğumun zor gerçekleştiği durumlarda erkeklerden, büyücü ve sihirbazlardan (bakşı) yardım alındığını belirtir. Verdiği bilgileri şu ifadelerle destekler:

“...Bebek eğer çabucak görünmezse, bir kadın annenin karnına bastırır; kimi zaman da güçlü bir adam yardım etmesi için çağırılır. Bununla birlikte kadını ata bindirip koştururlar veyahut hastanın içinden şeytanı göndermek üzere çalışırlar. Bunun için kadın, çadırın önüne çıkarılarak kollarından tutulur ve aniden kırbaçlar sallayan, çığlıklar atarak şeytani gürültüler çıkaran atlılardan oluşan bir grup kadının önüne fırlar...” (Lansdell, 1892, s. 124, 125).

Ancak seyyah bu yöntemin tedavi olmaktan ziyade hem anne hem de bebek için ölümcül sonuçlar doğurabileceğine dikkat çeker. Buna rağmen Kırgız kadınlarının Avrupalı kadınlara kıyasla daha rahat doğum yaptıklarını da vurgular (Lansdell, 1892, s. 125). Doğum sonrası uygulamalara da değinen seyyah, Kırgızların yeni doğan çocuğun kulaklarını çektiklerini ve bunun çocuğun daha iyi duymasını sağladığına inandıklarını belirtir. Çocuğa isim koyma hakkının ise anneye ait olduğunu aktaran seyyah, bu ismin kimi zaman kadının doğumdan sonra gördüğü ilk nesnenin adı olabildiğini, bu sebeple “it ayak” gibi tuhaf isimlendirmeler duyulabileceğini belirtir (Lansdell, 1892, s. 359). Seyyahın verdiği bilgilerden Kırgızların, çocuklarını yetiştirmede kendine has gelenek ve görenekleri olduğu da anlaşılmaktadır. Örneğin çocuk doğumundan sonra altı hafta boyunca her gün soğuk suyla yıkanır. Çoğunlukla annenin doğumdan hemen sonra çocuğa ilk kez söylediği söz veya doğum

¹⁰ Sep ya da giyit olarak adlandırılan çeyiz, baba malından kıza düşen pay olarak evlenecek kıza ailesi tarafından verilen, evliliğe katkı sağlaması amacıyla hazırlanır. Tıpkı kalın uygulamasında olduğu gibi sepin miktarı ve türü de değişebilmekte; Her aile kendi imkanlarına göre sep hazırlamaktadır. Ancak sepin kalından az olmayacak ya veya ona denk olacak biçimde hazırlanması gerektirir. Abramzon, S. M. (1990). *Kırgız i ib Etnogeneticeskiye i İstoriko Kulturnye Sıyaşı*. Frunze, s. 219-223; Grodekov, N. İ. (1889). *Kırgız i Karakırgız Sıdarinskoy Oblastı*, C.1, s. 84. 1898 yılında Türkistan'a seyahat eden İngiliz seyyah Lady Macartney, ailelerin, kızlarına çadır, eşinin aauluna gidebilmesi için at, giysi ve çeşitli eşyalar verdiklerini ifade eder. Bununla birlikte yoksul Kırgızların kızları için araba ya da at temin edemediğini, yeni evlenen çiftin damadın auluna yürüyerek gittiklerini aktarır. Macartney, L. (1931). *An English Lady in Chinese Turkestan*, Ernest Benn, London, s. 146.

anından itibaren anneye bir olayı hatırlatan herhangi bir kelime ad olarak koyulabilir (Saparbekovna, 1997, s. 120).

Bu uygulamalara ilişkin anlatılar 1900 yılında Isık-Göl ve çevresinde araştırmalar gerçekleştiren Macar seyyah ve etnograf György Almásy'nin notlarında da karşımıza çıkmaktadır. Örneğin bebek doğumundan sonraki altı hafta süresince her gün soğuk suyla yıkanır. Bebeğin ismi, doğumun hemen ardından annenin ilk kez söylediği veya anneye bir durumu hatırlatan bir söz olarak verilebilir. Bu isimler “Caman köz, Türe-keldi, Oruzbek, Balta-bai” olabilmektedir. Bununla birlikte, “beg, han ve türe” gibi soylu veya yönetici aileler tarafından verilen isimlerde olmaktadır. Ancak söz konusu isimler zaman içerisinde bu özelliğini yitirmiştir (Almasy, 1903, s. 718-720).

Kırgızlar arasındaki en eski evlilik geleneklerinden biri de tıpkı diğer Türk toplumlarında görülebilen “amangerlik” (levirat) evliliklerdir (Kurtoğlu, 2015, s. 73). Seyyahın verdiği bilgilerde de amangerlik¹¹ evliliği şu sözlerle aktarılmaktadır:

“Kırgızlar, Yahudilerin yebamoth ya da levirat dediği şeye sıkı sıkıya bağlıdır. Bir kadın dul kalırsa eşinden kalan mirasıyla birlikte üvey oğlu, kardeşi yahut yakınlarından birisi ile evlenmek zorundadır. Ancak başka boydan biriyle evlenmesi durumunda, çocukları ve hayvanları kocasının akrabalarının vesayetine geçer ve çeyizini de kaybeder. Yine miras çoğu zaman merhumun oğullarına pay edilir. Mirasın bir kısmı ise cenaze giderlerine ayrılırdı. Mallar arzuya göre iki yahut dörde bölünebilirdi. Bekarların miras payı evli kardeşlerin vesayetine bırakılırdı. Evli kardeşler de kalan malın bir kısım malı kardeşlerine düğün hediyesi olarak tekrar verirlerdi” (Lansdell, 1892, s. 330, 331).

Henry Lansdell'in seyahat notlarında yer verdiği bir başka konu da Kırgızlar arasında boşanma, miras, mal paylaşımı ve aile hukukudur. Buna göre Kırgızlar arasında evlilikler iki şekilde sona erebilir; ayrılma ve boşanma. Ancak her iki durumda da kalın ödemesine ilişkin anlaşmazlıklar yaşanmaktadır. Ayrılma ve boşanma için kabul edilen sebepler:

- Karşılıklı Anlaşma: Evliliğin sonlandırılması durumunda koca, karısının başkasıyla evlenmesini kabul eder. Bunun karşılığında ödediği kalını ve çeşitli masraflarını geri alır. Anlaşmayı resmileştirmek için *talag-kagaz* adı verilen bir ayrılık belgesi düzenlenir. Kadının ailesinin evine dönmesi durumunda babası, kızı için aldığı kalının yarısını geri öder. Kadın tekrar evlendiğinde diğer yarısı da kocaya geri ödenir.

¹¹Amangerlik ya da levirat olarak bilinen bu evlilik türünü genellikle ekonomik ve sosyal sebepler (kadının çocuklarının olup olmaması, yaşı ve ekonomik durumu gibi) belirleyici olmaktadır. Bu tür evliliklerde Kadının evleneceği kimseler arasında ilk sırada ölen eşinin erkek kardeşleri gelmektedir. Bu noktada ölen kişinin varsa ikiz kardeşi ve büyük kardeşi önceliklidir. Böyle kimseler yoksa kadın, yakın erkek akrabalar, onlar da yoksa uzak akrabalarla evlendirilmektedir. Ancak, yakın akrabalarından olan erkeğin yaşının küçük olması durumunda, ailenin de uygun görmesi şartıyla, o büyüye kadar kadın bekliyordu. Staseviç, İ. V. (2011). *Sotsialnyy Status Jenşini u Kaşabov: Traditsii I Sovremennost*. Nauka, s. 7; Cumagulov, A. (1960). *Semya i Brak u Kirgizov-Çuyskoy Dolini*. Frunze, s. 32.

- Kadının Talebi Üzerine Ayrılık: Kadın, kocasına ödeyeceği belli bir meblağ ya da çeyiz karşılığında talak-kagaz talep edebilir. Kocanın da bunu kabul etmesi durumunda boşanma gerçekleşir.
- Kalın ödenmemesi: Evlenirken kalın ödenmemesi durumunda kadın kocasını terk etmekte serbesttir.
- Kadının Uygunsuz Davranışı: Eğer kadın kocasına saygısız bir tutum içindeyse, kocası çeyizinin bir kısmıyla birlikte kadına çapan giydirip, ata bindirerek evden gönderebilir.
- Zina Durumu: Eğer kadın zina yaparsa, çeyiz kocada kalır, geri vermez. Ayrıca bir kadın Kırgız mahkemesine kocasını terk etmek için başvuruda bulunur ve bu başvuru kabul edilirse, hakimler (biyeler)¹² genellikle kadına başkasiyla evlenmesi için otuz gün süre tanır. Ancak bunu yapamaması durumunda, kocasına geri dönmek zorundadır.

Ayrıca Lansdell, Kırgız kadınlarının eşleri tarafından kötü bir muameleye maruz kalmaları durumunda, biye şikâyetle bulunabilme haklarının olduğunu, bu tür şikâyetlerden sonra kocadan eşine karşı davranışlarını düzeltmesi için söz alındığını yahut kırbaç cezasına çarptırıldığını aktarmaktadır (Lansdell, 1892, s. 328-330).

Giyim-Kuşam

Giysiler, kullanıldıkları dönemlerin zevkleri ve incelikleriyle birlikte halkların kültür dünyasındaki değişiklikleri yansıtırlar. Konar-göçer hayat tarzı, doğa-iklim etkenleri, komşu halklarla ticari ilişkiler ve uzun süren komşuluklar vs. Kırgızların giyim kuşam kültürünün gelişimini etkilemiştir. Bu esasta Kırgızların geleneksel giysileri uzun ve köklü bir geçmişe dayanmaktadır. Bu köklü geçmiş; halkın yaşam tarzından ve başka etnik gruplardan alınan, ancak estetik ve günlük hayatta gerektiği şekle getirilen unsurlarla şekillenmektedir (Antipina ve Köçkünöv, 2004, s. 6). Derin bir kültürel geçmişin yansıması olan geleneksel Kırgız giysileri de konar-göçer Türk kültürünün önemli bir parçasıdır. Bu bağlamda Katanda (Altay) Kurganında bulunan ipek parçaları, Oğlahtı VI (Hakasya) mezarlığında gün yüzüne çıkarılan kürk, deri pantolon ve ayakkabı kalıntıları (Kızlasov, 1960, s. 98-101), Pazırık III (Güney Sibirya) kurganından çıkarılan beyaz keçeden erkek giysisi (Rudenko, 1970, s. 86), Berel (Doğu Kazakistan) Kurganlarındaki deri, kürk ve yün kıyafet

¹² Kırgızların geleneksel hiyerarşik düzeni içerisinde yönetici sıfatı ile “Manaplar” ve “Biyler” yer almaktadır. XVIII. yüzyılın sonlarından başlayarak varlık göstermeye başlayan Manaplar, bir/birkaç urunun en büyük idarecisidir. Biyeler de başlangıçta boyların sosyal düzenini sağlayan idari yöneticilerken, XIX. yüzyılda Manap kavramının idari yönetici olarak kurumsallaşmasıyla birlikte boy ve boylar arası anlaşmazlıklar, boşanma, miras vb. meselelerin çözümünde hakimlik, hakemlik gibi görevler üstlenmeye başlamışlardır. Mokeev, A. (2002). *Drevnie Elementi v Sisteme Politicheskoy Organizatsii Kirgizov Tyan-Shanya v XVI-XVIII VV*. Kırgızkaya Gosudarsvennost, s. 41; Baktıbek, İ. (2009). *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Kırgızların Sosyal ve Ekonomik Tarihi: Sayak Uruusu (Boyu) Örneği*, KTMÜ, s. 38-39; Almazbekovaz, S. (2012). Manapçılıktın Tarihnaamalık Maseleleri. *Voprosi İstorii Kirgizstana*. No: 2-3, 232-244; Cumagulov A. (1991). O Termine Manap. *İzvestniya AN KR, S. IV, Obşestbennie Nauki*, s. 61-68.

parçaları gibi buluntularla (Samaşhev, 2011, s. 29) birlikte Koçkor'da (Kırgızistan) bulunan Göktürk dönemi kaya resimlerindeki kalpak benzeri bir başlık giyen avcı tasviri de (Tabaldiev, Abidev, 2024, s. 5) geleneksel Kırgız giysilerinin Türk kültürünün bir parçası olarak değerlendirilebilmesine imkân tanımaktadır.

Geleneksel Kırgız giysileri, temel özellikleri bakımından konar göçer yaşam koşullarına uyumlu olacak şekilde tasarlanmıştır. Giysilerin önemli bir kısmı bu yaşam tarzının ihtiyaçlarını karşılayabilecek özellikler taşımakta olup hayvan derileri veya yünleri gibi malzemelerden çeşitli giysiler üretilmektedir (Antipina, 1962, s. 230). Kırgızların günlük hayatında ve toplumsal statülerinde önemli yer tutan giyim kuşamları ise seyyahın şu gözlemleriyle şekillenmektedir: Kırgızlar Türkistan'ın diğer yerli halklarıyla benzer biçimde giyinmektedirler. Varlıklı Kırgızlar arasında köynök (gömlek) kullanımı yaygınlaşmakla birlikte, yoksul kesim arasında deriden yapılan kıyafetler kullanılmaktadır (Lansdell, 1885, s. 312, 313). Kıyafetler genellikle çapan ya da halat denilen kaftan/paltolar ile tamamlanmaktadır. Çapan/halatlar, genellikle pamuktan ya da pamuk-ipek karışımı bir kumaştan yapılmaktadır. Yine varlıklı kimseler, renkli ipekten ya da altın- gümüş işlemeli veya kadifeden yapılan, kürklü gösterişli çapanlar giymektedirler. Hem erkek hem de kadınlar "çembarı" adı verilen, deve kılından ya da deriden yapılan geniş pantolonlar giymektedirler. Ayakkabılar yazın çokoy (seyyah terlik ifadesini kullanmıştır) kışın ise ötükten (çizme) oluşmaktadır. Kırgız erkeklerin giysilerini "kalta" adı verilen kuşaklar tamamlamaktadır. Genellikle gümüş işlemeli olan bu kuşakların içine para, mermi, barut çakmaktaşı ve bıçak gibi eşyalar konur. Erkekler için kalta, bir övünç, gurur sembolüdür (Lansdell, 1885, s. 312, 313).

Kadın ve erkeklerin giyim kuşamı benzerlik göstermekle birlikte kadınlar daha renkli giyinmektedirler (Lansdell, 1892, s. 121). Kadınların giysileri de yine erkeklerde olduğu gibi köynök, çapan/halat ve renkli çokoy ile ötüklerden oluşmaktadır. Kadınların saçları ince örgüler yapılmakta ve madeni paralar ya da ses çıkaran takılarla (çaç uçtuk) süslenmektedir. Kadınların en önemli aksesuarlarından biri, gümüşten yapılmış ve içine dualar yerleştirilmiş olan muskalarlardır. Üçgen ya da silindirik biçimde olan bu muskalar, boyundan sarkacak şekilde takılan bu muskalar genellikle üçgen ya da silindirik biçiminde olup, evlenen kişiye kocası tarafından hediye edilmektedir (Lansdell, 1892, s. 121).

Seyyahın Kırgız giyim kuşamına dair verdiği bilgiler arasında öne çıkan bir diğer hususu da başlıklar oluşturmaktadır. Kırgız giyiminin ayrılmaz bir parçası olan başlıklarda cinsiyet kimliği daha net gözlemlenebilmektedir. Bu noktada Kırgız erkeğinin önde gelen başlıkları arasında kalpak ve tebetey, olarak adlandırılan başlıklar gelmektedir. Kırgız erkekleri saçlarını tıraş etmekte ve "tebetey"

adı verilen başlıklar takmaktadırlar. Hemen her yaştan erkek tarafından kullanılan tebetey, yaklaşık 20 cm yüksekliğindeki geniş bir kürk şeridiyle (tilki, su samuru, kurt, ilbirs, koyun gibi) süslenmiş, kadife veya kumaştan yapılmış, dört köşeli veya düz tepeli olabilmektedir. Tebeteyin iç kısmı, sıcak tutması için kapitone kumaş ile astarlanmaktadır. Günümüzde de özel günlerde ve gündelik yaşam içerisinde kullanımı sürmektedir (Lansdell, 1885, s. 312; Tanrısever ve Amanbek Kyzy, 2015, s. 862). Yaz aylarında ise kenarları kıvrılabilen, konik keçe şapkalar (*kalpak*) takmaktadırlar (Lansdell, 1885, s. 312). Geleneksel erkek baş giyimi kalpakta, farklı renklerde ve farklı motiflerde geleneksel Kırgız nakışlarını görmek mümkündür. Kalpak, üzerindeki nakışları ile mitolojik dönemden destan dönemine, destan döneminden de günümüze kadar uzanan halk felsefesinin yaşatılan örneklerinden biridir. Taşıdığı renkler, üzerindeki motifler ile toplum hayatı içerisinde çeşitli özellikle erkeklerin yaş ve evlilik durumunu gösteren çeşitli anlamlara ve derinliğe sahiptir (İşcanoglu, 2023, s. 1565). Kırgız kadınlarının başlıkları ise *kep* (topu), *şökülö* ve *eleçek* olarak üç ana türe ayrılmakta olup kişinin evli ya da bekar olmasına göre başlıkların kullanımı değişmekte; saç örgüsü ve başlığına bakılarak kadınların hangi yaş grubunda olduğu anlaşılmaktadır. Evli kadınlar saçlarını iki örgü hâlinde örer, uçlarına ses çıkaran gümüş süsler takarken; bekar kızlar saçlarını çok sayıda parçaya ayırarak örer ve uçlarına boncuk takmaktadırlar. Bu uygulama “kırk örgü” veya “beş kâkül” olarak adlandırılmaktadır (Dıykanbay, 2021, s. 199). Bununla birlikte Lansdell'in notlarında, kadınların geleneksel başlıklarının sosyal statü ve ekonomik durumlarıyla bağlantılı olarak farklılıklar gösterdiği vurgulamaktadır (Lansdell, 1892, s. 121). İlk kadın başlık türü kep ya da topu adı verilen ve baykuş, keklik gibi kuş tüyleriyle süslenen başlıklardır. Güney bölgelerdeki Kırgızlar bu tür başlıkları ucuz kumaştan yapmaktadırlar ve 12-13 yaşlarından 40 yaşlarına kadar kullanılabilmektedir (Antipina, 1962, s. 251). İkinci tür başlık ise düğün törenlerinde ve eğlencelerde takılan “şökülö” dür. Seyyah Lansdell'in aktardığına göre genellikle varlıklı ailelerin çeyizinin bir parçası olan şökülö (yoksul aileler cooluk adlı bir başörtü kullanmaktadırlar) Kazaklarca “saukele” şeklinde ifade edilmektedir (Lansdell, 1885, s. 326). Geleneksel düğün başlığı olarak zikredebileceğimiz şökülönün yüksekliği yaklaşık 50 cm olup, alt kenarları tilki, samur, sansar gibi hayvan kürküyle kaplanarak; sedef, mercan gibi taşlarla da bezenmektedir (Karataev ve Eraliev, 2005, s. 510). Evlendikten sonra şökülönün yerini eleçek almaktadır. Eleçek, 10 ile 20 metre uzunluğundaki iki parça pamuklu ya da ipek kumaştan oluşmaktadır. Farklı dönemlerde çeşitli bölgelerde yaşayan Kırgızları ziyaret eden seyyah anlatılarında da eleçek, “devasa bir koza” yahut “güzel yapılmış bir silindir” olarak tanımlanmaktadır (Huntington, 1907, s. 115; Lady Macartney, 1931, s. 146; Hedin, 1898, s. 278). Kişinin statüsüne, yaşına göre eleçeğin işleme ve süslemelerinde farklılıklar görülebilmektedir. Bir kısmı gerdanı

kapatacak şekilde çene altından sarkıtılan kumaşların başa sarılmasıyla oluşturulan eleçek günümüz Kırgızlarınca da sahibinin kefeni olarak nitelendirilmektedir (Lansdell, 1892, s. 121) (Resim 1).

Resim 1. Geleneksel Kırgız Başlıkları: 1-2-3.Eleçek, 4.Cooluk 5-6-7.Takıya, 8.Kız tebeteyi, 9.Tebetey, 10-11.Kalpak, 12.Tebetey 13.Kalpak 14.Deri Tebetey.
(Kırgızistan Cumhuriyeti Ulusal Tarih Müzesi, Şeyda Nur Bartuk, 2024).

Sonuç

İngiliz misyoner ve seyyah Henry Lansdell'in 1882-1888 yıllarında Türkistan'a yaptığı seyahatlerin sonucunda kaleme aldığı Russian Central Asia ve Chinese Central Asia adlı seyahatnameleri Yedisu coğrafyasının tarihi coğrafyası, botanliğini ve zoolojisi üzerine mühim bilgiler içermekte; bölgenin maddi ve manevi kültür unsurlarını ayrıntılı bir şekilde tasvir etmektedir. İlgili eserler, Kırgızların sosyo-kültürel yapıları, coğrafi dağılımları, inançları, evlenme gelenekleri, boşanma-miras hukuku, giyim-kuşam unsurları gibi yaşamlarının çeşitli yönlerine ilişkin gözlem ve deneyimlerini okuyucuya sunmaktadır.

Bunun yanı sıra Lansdell'in notlarında Kırgızların evlilik geleneklerine ilişkin detaylı anlatımlar yer almaktadır. Nitekim evlilik sürecine ilişkin pek çok unsuru takip edebilmek mümkün olmakla birlikte kalın, sep gibi geleneklerin kısmen de olsa günümüz Kırgız halkında devam ettiğini gözlemek mümkündür. Kırgız toplumunun inançları üzerine de değerli bilgiler veren seyyah, halkın büyük çoğunluğunun İslam dinine mensup olduğunu ancak dinlerine ilişkin yeterli bilgiden yoksun olduklarını ve büyük oranda eski inançlarını sürdürdükleri görüşündedir. Bunun yanı sıra dönemin giyim kuşam özelliklerini her ne kadar tamamıyla yansıtmasa da seyyahın *çapan*, *tebetey*, *eleçek* gibi Kırgız giyiminin temel parçalarını ayrıntılı tasvir etmesi geleneksel Kırgız giysilerinin konargöçer yaşam tarzıyla nasıl ilişkili olduğunu anlamak hususunda kıymetli bilgiler vermektedir.

Geleneksel giysi ve başlıklar günümüzde de düğün, bayram ve çeşitli etkinliklerde kullanılmaya devam edilerek kültürel mirasın sonraki nesillere aktarılmasına katkı sağlamaktadır.

Henry Lansdell'in seyahati boyunca Kırgızlarla doğrudan temas halinde bulunması, yerel rehberler eşliğinde seyahat etmesi, gözlemlerinin yanı sıra verdiği bilgilerde döneminin önde gelen Batı ve Rus araştırmacılarının çalışmalarına atıfta bulunması, yerel Rus yönetiminin raporlarından faydalanması çalışmayı çok yönlü kılmaktadır. Netice itibarıyla, seyahatnameler referans alınarak yapılan çalışmalar incelendiğinde İngiliz misyoner Henry Lansdell'in ve seyahatnamelerinin yeterince bilinmemesi mühim bir eksikliktir. Nitekim doğrulanabilir araştırma yöntemleri kullanılarak incelenmeleri durumunda ilgili seyahatnameler Türkistan tarihi araştırmalarında kullanılabilmeleri için önemli katkılar sunabilecek bir potansiyele sahiptir.

Kaynaklar

- Abramzon, S. M. (2019). *Kırgız ve Kırgızistan tarihine ilişkin seçme eserler*. (A. Ünal, Çev.). Phoenix Yayınevi.
- Abramzon, S. M. (1999). *Kırgızstan cana Kırgızdar cönünde tamdalma emgekter*. İzdatelstvo Kırgızstan.
- Abramzon, S. M. (1990). *Kırgızı i ih etnogeneticeskiye i istoriko kulturnıye sıyazı*, İzdatelstvo Kırgızstan.
- Aça, M. (2017). Türk halklarının evlenme geleneklerinde mani / türkü söyleyerek kız isteme. *International Conferance: The west of the east, the east of the west*, 80-85.
- Almásy, G. (1903). *Vándor-utam ázsia szvébe*. Kiadja A.K.M. Term Észettu Dományi Társulat.
- Almazbekova, S. (2012). Manapçılıktın tarihnaamalık meseleleri. *Voprosı istorii Kırgızstana*, No: 2-3, 232-244.
- Antipina, K. (1962). *Osobennosti materialnoy kulturi i prikladnogo iskusstva Yujny Kırgızov*. Akademii Nauk.
- Antipina, K. (1962). *Vorsovoye tkaçestvo, narodnoye dekorativno-prikladnoye iskusstvo Kırgızov*. Frunze, Akademii Nauk.
- Aşık, A. (2013). Yeni bir arkeolojik buluntu: Tuura Suu Balbalı. *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 1(12), 155-166.
- Aynakulova, G. (2006). Kırgızlarda evlilik ve evlenme törenleri. *Milli Folklor*, 18(72), 95-106.
- Budak, M. A. (2021). Açıklamalı bir kaynakça denemesi: Türkler ve Moğollar hakkında bilgi veren X.- XV. yüzyıllara ait seyyahlar ve seyahatname türündeki eserler. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 0(128).
- Cumagulov, A. (1960). *Semya i brak u Kırgızov Çuyskoy Dolini*. İzd-vo An.
- Cumagulov, A. (1991). *O termine Manap*. İzvestniya AN KR, Obşestbenne Nauki, 0(4), 61-68.
- Dıykanbay, M. (2021). Kırgız kadınlarında saç, başlık ve statü. *Milli Folklor*, 17(132), 198-207.
- Fielstrup, F. A. (2002). *İz obryadovoy jizni Kırgızov naçala XX. veka*. Nauka.
- Grodekov, N. İ. (1889). *Kırgızı i Karakırgızı Sırdarinskoy Oblasti*. C.1. S.İ. Lahtin.
- Hedin, S. (1898). *Through Asia*. Harper.
- Hudyakov, Yu. S. (1995). *Kırgızı na Prostorah Azıiii*. Bişkek.
- Huntington, E. (1907). *The pulse of Asia, a journey in Central Asia illustrating the geographic basis of history*. Houghton Mifflin Company.
- Işık, H. (2019). Seyahatnamelerin Türk tarihi ve Türkistan araştırmaları açısından yeri ve önemi. İçinde M. Gökçe (Ed.) *Seyyahların İzinde Türkistan*, (ss. 1-27). Pegem Akademi.
- İsakov, B. (2009). *XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Kırgızların sosyal ve ekonomik tarihi: Sayak Uruusu (boyu) örneği*, KTMÜ.

- İşcanoğlu Bayrak, İ. (2023). Geleneksel Kırgız nakışları. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 12, 1562-1568.
- Kantarbaeva Bill, I. (2015). *A successful failure: The reverend Lansdell's journeys through Asiatic Russia (1880-1890)*. (G.H. Roberts ed.), Cambridge Scholars Publishing.
- Karataev, O., Eraliev, S. (2005). *Kırgız etnografyası boyunca sözdük*, Biyiktik.
- Keleş, B. (2017). Kırgızlarda nişan ve düğün geleneği (toy). *Türk Dünyası Araştırmaları*, 116(229), 159-170.
- Kızlasov, L. R. (1960). *Taştıkskaya epoha v istorii bakassko-minisinskoy kotlovini*. Moskva.
- Kislyakov, A. N. (1969). *Oçerki po istorii semi i braka u narodov Sredney Azii i Kazahstana*. İzvestva Nauka Leningrad.
- Klavdia A., Aydarbek K. (2004). *Kırgızların milli giysileri*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kütükoğlu, M. S. (1998). *Tarih araştırmalarında usûl*. Kubbealtı Neşriyatı.
- Lansdell, H. (1893). *Chinese Central Asia, a ride to little Tibet*. C. 1-2, Sampson Low, Marston & Company.
- Lansdell, H. (2017). *Explorer and collector*. The Beaney House of Art v Knowledge.
- Lansdell, H. (1885). *Russian Central Asia: including Kuldja, Bokhara, Khiva, and Merv: with appendices on the fauna, flora, and bibliography of Russian Turkistan*. C. 1-2, Sampson Low, Marston, Searle & Rivington 188.
- Lansdell, H. (1882). *Through Siberia*. S. Low, Marston, Searle and Rivington.
- Löschburg, W. (1997). *Seyahatin kültür tarihi*. (J. Traub çev.). Dost Kitabevi Yayınları.
- Macartney, L. (1931). *An english lady in Chinese Turkestan*. Ernest Benn.
- Maev, N. A. (1872). *Topografiçeskiy oçerk Turkestantskogo Kraya*. (F. Miheeva ed.). Nauk.
- Mokeev, A. (2002). *Drevnie elementı v sisteme politiçeskoj organizatsii Kırgızov Tyan-şanya v XVI-XVIII vv. Kırgızkaya Gosudarsvennost*.
- Mokeev, A., Belek, K., Abdimalip Uulu, N. (2025). Influence and Traces of Buddhism on Traditional Beliefs of the Kyrgyz People. *Belleten*, 89(314), 79-99.
- Nalçacı, N. N. (2010). İstanbul'un tarihsel kaynakları olarak seyahatnameler. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 8(16).
- Okşar, Y. (2018). Din ve coğrafya ilişkisi: Şemsü'd-Din es-Semerkindî ve İbn Haldûn'un Yedi İklim anlayışlarının karşılaştırmalı analizi. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18(2).
- Rudenko, S. (1970). *Frozen tombs of Siberia*. University of California Press.
- Samaşhev, Z. (2011). *Berel*. Taimas.
- Saparaliyev, D. (2010). XVII-XIX. Yüzyıl Rus Tarihi Kaynaklarında Kırgızların Etnik Adlandırılışı. *Belleten*, 74, 697-706.
- Saparbekovna Murzakmatova, A. (1997). *Kırgız etnografyasının oçerkleri*. Narın.
- Schuyler, E. (1877). *Turkesten, notes of a journey in Russian Turkestan, Khokand, Bukhara and Kuldja*. C. 2, Scribner, Armstrong & Co.
- Sykes, E. (1920). *Through deserts and oases of Central Asia*, Macmillan and Co.
- Staseviç, İ. V. (2011). *Sotsialny status jensini u Kazahov: traditsii i covremennost*. Nauka.
- Tabaldiev, K., Abidev T. (2024). Madaniyatın Ulanışı: Bayırkı cana orto kılımdarda Kırgızstan Aymagında çaşagan elderdin baş kiyimleri, *Oş mamlekettik Universitetinin Carçısı*, 1(3).
- Tanrısever, S., Amanbek Kyzy, Z. (2015). Traditional men caps of Kyrgyzstan. *International Journal of Sport Culture and Science*, 3(3), 858-865.
- Toros Kurtoglu, Y. (2015). *Eski Orta- Asya Türk Devletleri'nde Aile Hukuku* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Uludağ Üniversitesi.
- Ünal, A. (2021). Kırgız Toplumunda Geçmişten Günümüze Kalın (Başlık Parası) Geleneği. *Millî Folklor*, 17(131), 47-61.
- Venyukov, M. İ. (1869). *Puteşestviya po okrainam Russkoy Azii i zapiski o nih*. Nauk.

- Yüce, M., Dosbayeva, B. (2007). Kırgız Türklerinde evlenme geleneği, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 7-24.
- Zeland, H. (1885). Kırgızı, etnologiçeskiy oçerk. *Zapiski Zapatno Sibirskogo Otdela Russkogo Geografiçeskogo Obşestva VII, Tom II*. Okrujn Ştaba.